

عناصر تشبیه

در

شعر حافظ

تشبیهات حافظ را از لحاظ موضوعی نیز می‌توان به اقسامی تقسیم کرد. از آن جمله است تشبیهات مذهبی، علمی، عرفانی، حروفی، طبیعی، سپاهی و غیره. اما تشخیص آنکه کدام یک از این اقسام را خود حافظ آورده و کدام یک را از شاعران دیگر اقتباس کرده است چندان آسان نیست، آنچه مسلم است اینست که این تشبیهات پیش از حافظ هم سابقه داشته‌است، نهایت آنکه حافظ به بعضی از این اقسام مانند تشبیهات مذهبی و طبیعی و تشبیهات مربوط به عطرها و مواد خوشبو بیشتر دلبستگی دارد ولی تشبیهاتی که عناصر آن را ابزار جنگ و امور لشکری تشکیل می‌دهد حاصل اقتباس و پیروست و همچنین است آنهایی که جنبه اشرافی دارند و اجزاء تشبیه را زر و زیور و گوهرها به وجود می‌آورند (مانند: تشبیه لب به لعل و روی به زروپیکر

به سیم واشگک به گوهر و غیره) .

چنان که گفتیم شاید بتوانیم بگوئیم تشبیهات و استعارات مذهبی و طبیعی در شعر حافظ نسبتاً فراوان و گاهی توأم با ابتکار و ابداع است .
پیش از حافظ شاعرانی مانند خاقانی نیز تشبیهات مذهبی را در شعر خود فراوان به کار برده اند و همچنین کسانی مانند رودکی ، منوچهری و فرخی تشبیهاتی که اجزاء آن را گل و گیاه و عناصر طبیعت تشکیل می دهد بسیار در شعر خود آورده اند و در این دو مورد هم ایشان را باید پیشرو حافظ شمرد ولی توجه حافظ به قرآن و زاهد و شیخ و ریاکاری آنها از سوئی و نیز شیفتگی و دلبستگی او به مناظر و باغهای سرسبز و زیبای شیراز از سوی دیگر وی را به سوی تشبیهات مذهبی و طبیعی سوق داده است . تفاوت تشبیهات حافظ در این دو مورد با شاعران دیگر در چند چیز است :

یکی توأم کردن تشبیه و استعاره با خصوصیات و آرایش های دیگر مخصوصاً با ایهام تناسب و ایهام تضاد و ایهام توالد ضدین و سایر ایهامات و ریزه کاریهای رندانه و حافظانه که در تشبیهات منوچهری و دیگران از این آرایشها یا نیست و یا اندکست .

دیگر کثرت استعمال اینگونه تشبیهات است که از ویژگیهای شعر حافظ بشمار می رود زیرا پیش از خواجه در تشبیهات مذهبی جز خاقانی و نظامی و ناصر خسرو و مولوی و چند تن دیگر و در تشبیهات مربوط به طبیعت جز منوچهری و فرخی و گروهی دیگر بیش از حافظ مبالغه نکرده اند .

سوم اینکه ابداعات بسیاری در این موارد به چشم می خورد که شاید خاص حافظ باشد از قبیل سلیمان گل (س ۱۱۸) ، سرو صنوبر خرام ، (۲۹۴) ، افسر سلطان گل ، حرم وصل (۲۵۴) . اینک چند مثال از تشبیهات

مذهبی و مربوط به گل و گیاه در شعر حافظ :

بکشا به شیوه نرگس پر خواب مست را

از رشک چشم نرگس رعنا به خواب کن (۲۷۲) (۱)

هر کجا آن شاخ نرگس بشکند

گلرخانش دیده نرگسدان کنند

با صبا همراه بفرست از رخت گلدسته‌ای

بوکه بوئی بشنویم از خاک بستان شما (۱۰)

حافظ از دولت عشق تو سلیمانی شد

یعنی از وصل تو اش نیست بجز باد به دست

اینک نمونه‌هایی از تشبیهات حافظ به ترتیب موضوع :

۱- تشبیهات مذهبی - تشبیه ابرو به محراب که در شعر خواجه فراوان

است و او مستقیم و غیرمستقیم و از راه‌های مختلف ابرو را به محراب تشبیه

کرده است : در صفحات ۳۴۰ ، ۲۷۸ ، ۲۷۶ ، ۶۳ ، ۹۳ ، ۲۲۹

۲۸۵ ، ۴۹ ، ۲۷۸ ، ۲۱۱ ، ۲۱۸ ، ۱۱۷ ، ۹۰)

تشبیه ابرو به محراب در هیچ دیوانی به اندازه حافظ نیست و بعضی

مانند سعدی این تشبیه را به کار نبرده‌اند بنابراین آن را می‌توان از ویژگی‌های

شعر حافظ شمرد .

تشبیه وصل به حرم (۲۵۴) و گل به سلیمان (۱۱۸) و سیا به گلشن و

دهان به مهر سلیمان و همچنین تعبیراتی از قبیل کعبه دل (۲۲) ، کعبه کوی

و مفتی عشق و دهها مثال دیگر .

۱- عددهائی که بکار رفته شماره صفحه حافظ قرآینی است که در آن

شعر یا تعبیر مورد بحث آمده است .

۲- تشبیهاتی که عناصر آن را گلها و عوامل طبیعت تشکیل می‌دهند ، بسیاری از اینگونه تشبیهات را حافظ از پیشینیان اقتباس کرده است از قبیل تشبیه رو به گل وقامت به سرو و صنوبر و جهان به باغ . اینک بعضی دیگر از اینها : تشبیه دهر به چمن (۱۶) و خیال به گلستان (۱۹۴) و حسن به چمن (۵۹) و جویبار (۲۷۲) و گلبن (۲۵۵) و نوبهار (۲۷۱) و باغ (۱۱۳) و تشبیه مراد به گل (۹۷ و ۲۴۰) و وصال به گلستان (۵۹) و لطافت به چمن (۵۹) و نظر به باغ (۱۹ ، ۳۱۴ ، ۲۳) و ناز به چمن (۱۴۲) و توفیق به گل . ولی چنانکه گفتیم بعضی از تشبیهات ایجاد شده با عناصر طبیعت ممکن است زائیده کلك خیال انگیز خود حافظ باشد که چند نمونه از آن را در ضمن شعر آوردیم .

۳- تشبیهاتی که عناصر آن را ابزار جنگی و جنگاوران تشکیل می‌دهد اینگونه تشبیهات نیز در حافظ فراوان است مانند تشبیه ابرو به کمان و خنجر و تشبیه نگاه به تیر و تشبیه معشوق به ترك . چنان که گفتیم اینگونه تشبیهات پیش از حافظ هم فراوان بوده است .

۴- تشبیهات علمی و فلسفی و نجومی - مانند زهره چنگی ، بهرام سلحشور ، علم هیأت عشق ، جوهر فرد (برای دهان) ، آفتاب قدح ، ارتفاع ساغر :

عجب علمی است علم هیأت عشق

که چرخ هشتمش هفتم زمین است . (۳۹)

ز آفتاب قدح ارتفاع ساغر گیر

چرا که طالع وقت آنچنان نمی بینم (۲۴۶)

جز فسلاطون خم نشین شراب

سر حکمت به ما که گوید باز

بعد از اینم نبود شایبه در جوهر فرد
 که دهان تو در این نکته خوش استدلالیست
 اشک حرم نشین نهانخانه مرا
 زانسوی هفت پرده به بازار می کشد (۳۲۱)
 گرد بیت الحرام خم حافظ
 گر نمیرد به سر پیوید باز (۱۷۸)
 سایه قد تو بر قالبم ای عیسی دم
 عکس روحی است که بر عظم مریم افتاده است (۲۴)
 از اقسام تشبیهات مذهبی حافظ آنها نیست که با تلمیحات دینی و آیات
 قرآنی توأمند :

چشم حافظ زیر بام قصر آن جوری سرشت
 شیوه جنات تجری تحته الانهار داشت (۵۴)
 ز بیخودی طلب یار می کند حافظ
 چه مفلسی که طلبکار گنج قارون است (۳۹)
 در این چمن گل بیخار کس نجید آری
 چراغ مصطفوی با شراد بوله بیست (۴۵)
 از روانبخشی عیسی نزنم دم هرگز
 زانکه در روح فزائی چولبت ماهر نیست (۴۹)
 با که این نکته توان گفت که آن سنگین دل
 کشت مارا و دم عیسی مریم با اوست (۴۱)
 همیشه وقت تو ای عیسی صبا خوش باد
 که جان حافظ دلخسته زنده شد به دمت (۶۵)

- دهان شهد تو داده رواج آب خضر
لب چو قند تو برد از نبات مصر رواج (۶۷)
- لب تو خضر و دهان تو آب حیوانست
قد تو سرو و میان موی و بر بهایات عاج (۶۷)
- ای همد صبا به صبا می فرستمت
بنگر که از کجا به کجا می فرستمت (۶۲)
- بین که سیب زلفندان تو چه می گوید
هزار یوسف مصری فتاده درچه ماست (۱۸)
- ماه کنمانی من مسند مصر آن تو شد
وقت آن است که بدرود کنی زندان را (۸)
- که احتمال دارد تشبیه بدیع اخیر از خود حافظ باشد و یادست کم
شاید هیچکس این تعبیر را زیباتر از حافظ نیاورده باشد .
- ۵- تشبیهات اشرافی که نمونه آن نیز فراوانست و اختصاص به حافظ
ندارد و مانند تشبیه لب به لعل و یاقوت و تشبیه رخ عاشق به زر و اشک او به
سیم و گوهر .
- ۶- تشبیهات حروفی که از قدیم در شعر فارسی سابقه داشته ، درحافظ
نیز کم و بیش دیده می شود از آن جمله است تشبیه زلف به جیم و قدوقامت به
الف :

نیت بر لوح دلم جز الف قامت یار

چکنم درس دگر یاد نداد استادم (۲۱۶)

در خم زلف تو آن خال سیه دانی چیست

نقطه دوده که در حلقه جیم افتادست (۲۶)

قد همه دلبران عالم

پیش الف قدت تگون باد

۷- تشبیهاتی که با عطرها و مواد خوشبوی ساخته شده است و حافظ

در این کار نوآوریها و ابداعات زیبایی کرده است از آن جمله است تشبیه

مراد به نافه (۱۴۵) و غالیه (۲۸۶) ، تشبیه خلق به نکهت (۲۵۹) :

بعد از این نشکفت اگر بانکهت خلق خوشت

خیزد از صحرای ایذج نافه مشک ختن (۲۶۹)

بنابراین همانطور که گفتیم حافظ در آوردن تشبیهات خود از بویها

و عطرها و روشناییها و گل و گلستان بهار و طبع و امور مذهبی بسیار

بهره جسته است و در این زمینه نوآوریها و ابداعات بسیار کرده است .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مجله علمی پژوهشی علوم انسانی

